

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2026.1.101>

*BABA MƏHƏRRƏMLİ (Azərbaycan)**

BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ I TÜRKOLÖJİ QURULTAY

Xülasə

Məqalədə tanınmış türkoloq Bəkir Çobanzadənin I Türkoloji Qurultaydakı fəaliyyəti və məruzələri təhlil olunur. I Türkoloji Qurultayda bir çox məsələlər müzakirə olunmuşdu. Ancaq əlifba məsələsi bu müzakirələrdə aparıcı mövzulardan biri idi. Bəkir Çobanzadənin də həmin qurultayda əsas fəaliyyəti türk xalqları arasında latın qrafikalı əlifba layihəsinin gerçəkləşdirilməsindən ibarət idi. Məhz buna görə də türkoloq, vaxtkı Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən Kırımdan Bakıya dəvət edilmişdi. O, Bakıya gəldikdən sonra Azərbaycanda latın qrafikasına keçid hərəkətinin əsas öncüllərindən və təşviqatçılarından biri olmuşdur. Bəkir Çobanzadə türk xalqları arasında integrasiyanın gücləndirilməsi üçün təşkilatlanmanın önəmini anlayırdı. Buna görə də o, ümumtürkoloji qurultayın keçirilməsi üçün bir çox səylər göstərmişdi və bu barədə yerli mətbuatda bir neçə məqalə dərc etdirmişdi. Bakıda I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin əsas təşəbbüskarlarından biri, məhz Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə idi. Məqalədə Bəkir Çobanzadənin I Türkoloji Qurultayda etdiyi iki məruzəsinin: “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında “ və “Elmi terminologiya sistemi haqqında” təhlili verilir.

Açar sözlər: *Bəkir Çobanzadə, dil, türkologiya, qurultay, araşdırma.*

XX əsr Azərbaycan tarixində bir çox mühüm hadisələrlə yadda qalmışdır. Belə tarixi hadisələrdən biri də Bakıda I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının keçirilməsi idi. Bu Qurultayın məhz Bakıda keçirilməsinin bir çox səbəbləri var idi. XX əsrin əvvəllərində Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Bakıda bir çox sahələr üzrə müəllim çatışmadığına görə digər

* Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti Filologiya elmləri doktoru, dosent. E-mail: baba_magerramli@mail.ru

respublikalardan mütəxəssislər çağrılırdı. Belə mütəxəssislərdən biri də türkoloq Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə idi. O zamanlar Vasiliy Bartold, Nikolay Marr, Nikolay Aşmarin, İvan Meşşaninov, Aleksandr Samoyloviç, İsmayıl Hikmət, Fuad Köprülüzadə kimi tanınmış alimlər Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərində dərs demiş və 1923-cü ildə yaradılan Azərbaycan Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətinin xətti ilə bir çox dəyərli tədqiqatlar aparmışdılar. Həmin cəmiyyətin fəxri sədri Səmədəğa Ağamalıoğlu olmuşdur (Əhmədova, 2018: 42). Həmin vaxtlar çuvaş türkoloqu Nikolay Aşmarin Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. İvan Meşşaninov Azərbaycan dili ilə Urartu dilinin əlaqəsi ilə bağlı kitabı məhz Bakıda yazmışdı. Onun kitabı “Xaldeysünaslıq. Qədim Vanın tarixi” adlanırdı (Мещанинов, 1927). Bu tipli faktlar göstərir ki, Bakı XX əsrin 20-ci illərində mühüm tədqiqat mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi.

1922-ci ildə Bakıda Yeni Əlifba Komitəsi yaradılmışdı. Həmin komitəyə latın qrafikalı əlifbanın ən qatı tərəfdarlarından biri Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədəğa Ağamalıoğlu rəhbərlik edirdi. Onun təşkil etdiyi komitə müxtəlif türkdilli respublikalara səfərlər təşkil edir və türkdilli respublikaların latın qrafikasına keçid ideyasını təşviq edirdilər. Onların Krıma səfəri zamanı Bəkir Çobanzadə ilə tanışlığı sonralar Azərbaycan dilçiliyinə böyük töhfələr vermiş oldu.

Bəkir Çobanzadə kim idi?

Bəkir Çobanzadə XIX əsrin sonlarında Krımda çox kasıb bir ailədə dünyaya gəlmiş unikal zəkaya, fenomenal istedadla malik olan bir insan olmuşdur. Onun türkologiya tarixində müstəsna xidmətləri var. Bəkir Çobanzadə əvvəlcə yaşadığı Qarasubazar kəndində molla məktəbində dərs almış, sonrada isə Xeyriyyə Cəmiyyətinin xətti ilə İstanbula gəlmiş və əvvəlcə Rüşdiyyə məktəbində, sonra isə Sultaniyyə məktəbində təhsil almışdı. O, 1915-ci ildə Macarıstana, Budapeştə getmiş və Budapeşt Universitetinin fəlsəfə və filologiya fakültəsinə daxil olmuş və 1919-cu ildə təhsilini başa vurmuşdu. O, tanınmış macar türkoloqu Dyula Nemetin rəhbərliyi ilə qədim qıpçaq abidəsi olan “Kodeks Kumanikus”da ahəng uyğunsuzluğu və məxrəc bazası problemləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdi (Babayev, 1998: 16).

Bəkir Çobanzadə poliqlot (rus, ərəb, fars, ingilis, alman, çex, polyak, macar, ibri dillərinin bilirdi) idi. O, Kırım Universitetinin rektoru olmuş, Bakıya gəldikdən sonra isə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universitetinin) Filologiya fakültəsində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdürü və Şərqşünaslıq fakültəsinin dekanı olmuşdu. O, paralel olaraq Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda da dərs demişdi. Bəkir Çobanzadə həmin illərdə Fərqanə Universitetinin professoru olmuşdu, həmçinin Tatarıstan Maarif Komissarlığında Tatar dili şöbəsinin rəhbəri idi.

O, Bakıya 1924-cü ildə gəlmişdi (Babayev, 1998: 22). Onun ömrünün 13 ili Azərbaycanla bağlı olub. Bəkir Çobanzadə bütün yaradıcılığı dövrü 16 kitab və 200 - ə yaxın elmi, elmi-publisistik məqalə yazmışdı. O, 1932-ci ildə Paris Linqvistlər Cəmiyyətinin fəxri üzvü seçilmişdi.

Bəkir Çobanzadə üç böyük Azərbaycan dilçisi: Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Məmmədəğa Şirəliyev və Muxtar Hüseynzadənin elmi rəhbəri olmuşdur. Onun yaradıcılığı çoxşaxəli idi. Belə ki, o həm metodist, həm publisist, həm mətnşünas, həm şair, həm pedaqoq, həm də ictimai-siyasi xadim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Türkoloq Bakıya gəldikdən sonra Yeni Əlifba Komitəsinin nəzdində Əlifba komissiyasının elmi rəhbəri təyin olunmuşdur. Bəkir Çobanzadə Sovet Şərqinin ilk dilçi-professoru idi. O, latın qrafikasını “Şərqin əlifbası” adlandırırdı. Bəkir Çobanzadənin 1924-cü ildə yazdığı “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” əsəri nəinki Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də bütün türkologiya tarixində ümumi dilçiliyə həsr olunmuş kompleks araşdırma sayıla bilər. Yalnız 40 ildən sonra Nəsir Məmmədovun “Dilçiliyin əsasları” kitabı nəşr olunmuşdu. Bəkir Çobanzadə həmin əsərində indi müasir dilçiliyin ən yeni istiqamətlərindən sayılan psixolinqvistika və neyrolinqvistikaya aid mülahizələr bildirmişdi. Yəni Bəkir Çobanzadə Azərbaycan dilçiliyi tarixində bir çox ilklərə imza atmış alimdir.

Bəkir Çobanzadə həmin dövrdə Bakıda yaradılmış Terminologiya Komissiyasının sədri idi. O, 1928-ci ildə İmla Konqresi təşkil edərək həmin konqresin işinə rəhbərlik etmişdi. XX əsrin 20-ci illərində Bakıda Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluq etdiyi “Yeni yol” qəzetində onun latın qrafikalı əlifbanın təbliği və təşviqi ilə bağlı məqalələri nəşr olunmuşdu.

Bəkir Çobanzadə I Türkoloji Qurultayın əsas təşkilatçılarından biri olmuşdur. 131 nümayəndənin iştirak etdiyi I Türkoloji Qurultayda 17 iclas keçirilmiş və 37 məruzə edilmişdi (Babayev, 1998: 57). Həmin məruzələrdən ikisi Bəkir Çobanzadəyə aid idi. O, latın qrafikasının qatı tərəfdarlarından biri idi. Akademik Tofiq Hacıyev “Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili” adlı monoqrafiyasında qeyd edir: *“Türklərin tarixən yaxınlığı haqqında M.Kaşğariyə əsaslanıb danışan B.Çobanzadə müasir anlaşıma ilə də bağlı maraqlı danışığ faktlarına istinad etdi. Əslən Krımlı olan Bəkir Çobanzadə Krım ləhcəsində maraqlı danışığ təzahürləri ilə qarşılaşır”* (Hacıyev, 2013: 99). Bəkir Çobanzadə “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında” adlı məruzəsində qeyd edir: *“Elə türk ləhcələri də var ki, onların dilindən heç bir iz, hətta bir deyim də qalmayıb”* (Çobanzadə, 2006:101). Beləliklə də, o, bəzi qədim türk dillərinin ölü dilə çevrilməsi prosesini xüsusi vurğulamışdı.

Türk dillərinin qohumluğu ilə bağlı Bəkir Çobanzadənin çıxışında bir məqama diqqət yetirmək istəyirik. O, ilkin türk dili kimi çağatay dilini əsas götürür və digər türk dillərinin bu dildən təşəkkül tapdığını iddia edir. Əlbəttə, bu fikir bir qədər mübahisəlidir. Çünki hələ indiyə qədər türkologiyada hər hansı bir türk dilinin ilkin olması haqqında konkret fikir yoxdur.

Bəkir Çobanzadə "Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında" məruzəsində türk dilərinin öyrənilməsi və təsnifi tarixinə geniş nəzər salmışdır. O bu məruzədə Orxon-Yenisey abidələrində və Mahmud Kaşğarlının lüğətindəki faktlardan istifadə etmişdir. Alim çıxışında qeyd edir: *“Türk ləhcələri Orxon-Yenisey abidələrindən əvvəl də mövcud idi”* (Çobanzadə, 2006: 101). O bildirir ki, qədim türklər özlərini müxtəlif qaynaqlarda məhz “türk” etnosu ilə tanıtmışlar. Alimin fikrincə, XIII əsrə qədər “Kutadqu Bilik”dən, “Divani-lüğət”dən” və bir neçə qaynaqdan başqa türk dillərinə aid mənbə yoxdur. Yəni türkoloq türk dillərinin qədimliyi faktını təsdiq edirdi, ancaq qədim dövrə aid yazılı faktların olmamasına təəssüf edirdi. B.Çobanzadə həmin məruzəsində Ural-Altay nəzəriyyəsinə toxunur. Onun fikrincə: *“Türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsi gələcəkdə Ural - Altay nəzəriyyəsinin də öyrənilməsi işini sürətləndirəcək”* (Çobanzadə, 2006: 107).

Türkoloq həmin məruzəsində M.Kaşğarının, V.Vundtun, V. Humboldtun, V.Bartoldun, V.Banqın, N.Poppenin adlarını çəkir və onların türkologiyadakı rollarını yüksək dəyərləndirir. O, M.Kaşğarının türk dillərinin təsnifi ilə bağlı bölgüsünü təhlil edir və bu qənaətə gəlir ki, türk dillərinin tarixi Orxon-Yenisey abidələrindən çox-çox əvvəllərə aiddir.

Bu məruzədə diqqəti çəkən əsas məqamlardan biri budur ki, B.Çobanzadə türk dillərinin müqayisəli qrammatikasının yaradılmasının çox vacib bir məsələ kimi aktuallaşdırırdı. Yəni türkoloq bu konsepsiya ilə türkologiyanın gələcəyini təsbit edirdi. Bir sözlə, B. Çobanzadə bu məruzəsində müqayisəli araşdırmaların türkologiya üçün böyük önəm daşdığını isbat edə bilmişdi. Sonrakı türkoloji araşdırmalar onun nə qədər uzaqgörən bir tədqiqatçı olduğunu sübut etdi.

Bəkir Çobanzadənin I Türkoloji Qurultaydakı ikinci məruzəsi isə türk dillərinin terminologiyası ilə bağlı idi. Həmin məruzə “Elmi terminologiya sistemi haqqında” adlanır. B.Çobanzadə Avropa dilçiliyinin terminologiya sahəsində bir çox uğurlara imza atdığını xüsusi vurğulayır (Çobanzadə, 2006: 179). O, türk dillərinin ortaq terminoloji bazasının yaradılmasının zəruri məsələ olduğunu diqqətə çatdırır. Türkoloqun fikrincə, ortaq terminoloji baza yaratmaq üçün üç əsas qaynağa əsaslanmaq lazımdır. Bunlardan birincisi, türk dillərinin ortaq söz bazasıdır. İkinci qaynaq ərəb və fars mənbələridir. Üçüncü qaynaq isə, hind-Avropa dillərindəki sözlərdir. Yəni Bəkir Çobanzadənin qənaətinə görə, türk terminologiyasını yaratmaq üçün hər üç qaynaqdan lazımınca bəhrələnmək lazımdır. O, terminlərin həm elmi, həm də pedaqoji mahiyyət kəsb etdiyini qeyd edir. B.Çobanzadə, haqlı olaraq, bildirir ki, *terminlərsiz məktəbdə dərs deyər və elmi kitablar yazma bilmərik* (Çobanzadə, 2006: 180). Bəkir Çobanzadə bu məruzəsində türkologiyanın elmi terminologiya sahəsində hind-Avropa dilçiliyindən geri qaldığını bildirir. Türkoloq iki təkliflə çıxış edir. Onun fikrincə, *Xalq Maarif Komissarlığı, yaxud inzibati orqanların göstərişləri ilə yox, klassik Avropa ədəbiyyatını öyrənmək məqsədilə işləyən, elmi dili işləyib hazırlayan, xüsusi ifadələrin mənasını qeydiyyata alan və s. işlər görən ümumtürk elmi - tərcümə bürosu yaratmaq zəruridir. Bizdə müxtəlif zəruri elmi ifadələrin mənasının müəyyənləşdirilməsinin xüsusi üsulları türk dilində hələ ki, tam hazırlanmayıb. Bizdə ümumi elmi dil yoxdur, lakin bunun üçün əsas*

mövcuddur. Məsələn, qazax, osmanlı, Azərbaycan yazıçıları necə yazırlar? Onların elmi üslubları yaxındır, ümumi çağatay - osmanlı bünövrələri var və üslubları yaxınlaşdırmaq çətin deyil (Çobanzadə, 2006:182). Türkoloq çıxışının sonunda terminləri qeydə alan Türkoloji Büronun yaradılması zəruriliyini I Türkoloji Qurultay iştirakçılarının nəzərinə çatdırır.

Təəssüf ki, Bəkir Çobanzadə “qırmızı terror”un qurbanlarından birinə çevrilir. Onu 13 oktyabr 1937-ci ildə yüzlərlə günahsız ziyalımız kimi, şərləyib güllələyirlər. Repressiya qurbanı olan Bəkir Çobanzadə sonralar bəraət alır. O, yaradıcılığının ən parlaq dövründə - 44 yaşında həyatdan məhrum edilir. Ancaq onun Azərbaycan elmi və mədəniyyəti tarixində xidmətləri heç vaxt unudulmur və unudulmayacaq!

İndiyə qədər Bəkir Çobanzadə ilə bağlı bir neçə respublika konfransı keçirilmişdir. Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin müəllimi Pərvin Eyvazov “Bəkir Çobanzadənin dilçilik tədqiqatları” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Bakının mərkəzi küçələrindən biri Bəkir Çobanzadənin adını daşıyır. Tofiq Hacıyev, Ramiz Əsgər və digərlərinin Bəkir Çobanzadənin yaradıcılığı ilə bağlı məqalələri nəşr olunmuşdur. Professor Adil Babayevin arxiv materialları əsasında yazdığı “Bəkir Çobanzadə” (2) adlı monoqrafiyada onun həyat və yaradıcılıq yollarına nəzər salınır. Eyni zamanda, Cəlal Qasımlı (7) və Mahmud Allahmanlının (1) Bəkir Çobanzadə ilə bağlı dəyərli monoqrafiyaları nəşr olunmuşdur. Nadir Məmmədlinin “I Türkoloji Qurultay məxfi sənədlərdə” (9) adlı fundamental monoqrafiyasında Bəkir Çobanzadənin I Türkoloji Qurultayın təşkilindəki rolu haqqında geniş şəkildə arxiv sənədləri əsasında bəhs olunmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, Bəkir Çobanzadə şəxsiyyəti və yaradıcılığı hər zaman yeni araşdırmalar mövzusu olacaqdır. Çünki bu məşhur türkoloqun yaradıcılığı Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına böyük bir tökan vermişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Allahmanlı, M. (2022). Bəkir Çobanzadə: həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı. ADMİU.
2. Babayev, A. (1998). Bəkir Çobanzadə. Bakı. Şərq-Qərb.

3. Çobanzadə, B. (2006). Elmi terminologiya sistemi haqqında. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər)/ Tərtib. K.V.Nərimanoğlu, Ə. Ağakışiyev. Bakı. Çinar-Çap, s. 179-182.
4. Çobanzadə, B. (2006). Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər)/ Tərtib. K.V.Nərimanoğlu, Ə. Ağakışiyev. Bakı. Çinar-Çap, s. 107-111.
5. Əhmədova, S. (2018). Böyük ömrün salnaməsi. Bakı. Ekoprint.
6. Hacıyev, T. (2013). Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı. Təhsil.
7. Hacıyev, T. (2013). I Türkoloji Qurultayda Bəkir Çobanzadənin fəaliyyəti. “Bəkir Çobanzadə və Türkologiyanın aktual problemləri” adlı Respublika Elmi Konfransının Materialları, 31 may, 2013. Bakı. s. 3 - 8.
8. Qasımlı, C. (2018). Bəkir Çobanzadə. Bakı, DTX - nin Heydər Əliyev adına Akademiyasının nəşriyyatı.
9. Məmmədli, N. (2026). I Türkoloji Qurultay məxfi sənədlərdə. Bakı. Elm və təhsil.
10. Akalın, H.Ş. (2025). 100. Yılında 100 soruda Birinci Türkoloji Kurultayı. Ankara. Erkmen Yayıncılık.
11. Мещанинов, И.И. (1927). Халдоведение. История Древнего Вана. Баку, Общество обследования и изучения Азербайджана.

Баба Магарремли (Азербайджан)

Бекир Чобанзаде и I Тюркологический съезд

Резюме

В статье анализируются деятельность и доклады известного тюрколога Бекира Чобанзаде на I Тюркологическом съезде. На съезде обсуждался широкий круг вопросов, однако одной из ведущих тем стала проблема алфавита. Основная деятельность Бекира Чобанзаде на этом форуме была связана с реализацией проекта введения латинского алфавита среди тюркских народов. Именно поэтому по приглашению тогдашнего руководства Азербайджана учёный был приглашён из Крыма в Баку.

После приезда в Баку он стал одним из главных инициаторов и пропагандистов перехода Азербайджана на латинскую графику. Бекир Чобанзаде осознавал важность организационного объединения для укрепления интеграции тюркских народов. В связи с этим он приложил значительные усилия для

проведения общетюркологического съезда и опубликовал по данной теме несколько статей в местной прессе.

Одним из основных инициаторов проведения в Баку I Всесоюзного тюркологического съезда был именно Бекир Вагаб оглы Чобанзаде. В статье представлен анализ двух его докладов, прозвучавших на съезде: «О близком родстве тюркских диалектов» и «О системе научной терминологии».

Ключевые слова: *Бекир Чобанзаде, язык, тюркология, съезд, исследование.*

Baba Maharramli (Azerbaijan)

Bakir Chobanzade and the First Turkological Congress

Abstract

The prominent Turkologist Bakir Chobanzade's activities and lectures at the First Turkological Congress are analyzed in the article. A wide range of issues was discussed at the First Turkological Congress. However, the issue of Alphabet was one of the most significant topics on the discussion. Also, Bakir Chobanzade's principal contribution at that Congress was his active involvement in promoting the adoption of a Latin-based alphabet among Turkic peoples. For this reason, the Turkologist was invited from Crimea to Baku by the Azerbaijani leadership of the time. Bakir Chobanzade became one of the main leaders and propagandists of the movement for the transition to the Latin script in Azerbaijan after arriving in Baku. Bakir Chobanzade clearly understood the importance of institutional organization for strengthening integration among Turkic peoples. Therefore, he made considerable efforts toward the convening of a Common-Turkological Congress and published several articles in the local press supporting this initiative. Bakir Vahab oglu Chobanzade was one of the principal initiators of the First All-Union Turkological Congress held in Baku. Two of his lectures delivered at the Congress: "On the Close Kinship of Turkic Dialects" and "On the System of Scientific Terminology" are analyzed in the article.

Keywords: *Bakir Chobanzade, the language, Turkology, congress, research.*
